

је морао имати у виду при изради „Детаљног плана београдске тврђаве“, када је, како је то на плану једино могуће, уцртавао поједине војне грађевинске објекте и називом означавао њихову намену. Арсенал и „цајхауз“ једине су две зграде са плана у којима су се, према називу који им је дат, обављали поменути послови на наоружању устаничке војске. Према томе, као што сведочи Грамбергов план, у овим двома зградама су се налазиле све радионице у којима се радило на оправци и изради оружја и војне опреме, међу њима и ливница, па и тополивница. Савремени извори, сем донекле Бантиша-Каменског, не дају никакав податак на основу кога би се могло закључити који су се послови обављали у арсеналу, а који у „цајхауз“-у. Карактеристично је, међутим, да је Грамберг у објашњењима уз план од свих војних грађевинских објеката на прво место ставио арсенал, чиме је на посредан начин истакао његов значај, односно значај послова који су се у њему обављали.⁸⁰ Према томе, могао би се извући закључак да су се у згради арсенала обављали главни послови на наоружању устаничке војске, у првом реду послови у вези са радом ливнице, па и послови на ливењу топова, што потврђује Бантиш-Каменски. Томе у прилог говори и пространство саме зграде, коју су Аустријанци, у своје време, и градили за свој арсенал (наравно, не и за ливење топова и друге послове које су устаници, силом прилика, у њој обављали). Док су раније неодређене вести о ливници, тополивници, арсеналу или Zeughaus-у, остављале отворено питање где су се те или та зграда налазиле, Грамбергов план омогућава да се арсенал, а с њим ливница и тополивница, тачно локализују. По нашем мишљењу, тако стоје ствари према сада познатим изворима, те нема никаквог основа да се посебно тополивница тражи на неком другом месту.

После оваквог закључка, потребно је осврнути се укратко на постојећа мишљења о овом питању у нашој историјској литератури. К. Ненадовић је први поближе одредио место где се налазио устанички арсенал, односно тополивница, јер тополивницу он није одвајао од арсенала. Као артиљеријски официр, он се више него други заинтересовао за питање устаничког наоружања, па и тополивнице, а био је у прилици да се о томе обавести код преживелих учесника устанка којима су поједине ствари биле познате. Пишући биографију Милосава Петровића (односно Милосава Петковића) и Томе Милиновића, који су радили на ливењу топова, он је обухватио и рад „београдског арсенала“, користећи при том претежно податке С. Милутиновића и Вука Караџића, али дајући неке чињенице у својој верзији. Као и С. Милутиновић, он стварање арсенала приписује у заслугу М. Петковићу, и говорећи о томе он износи нов податак — да је овај по налогу Карађорђа и Совјета „у Доњем граду близу велике касарне, на домак Не-

⁸⁰ Кад се погледају легенде Грамбергових двају планова, пада у очи да он поједине објекте није наводио по њиховој близини и смештају, већ по значају који им је он, са свог стајалишта, придавао. У првом плану он је најпре навео конак Карађорђа, као устаничког старешине, а затим цркву, Правителствујушци совјет, Руски дом и конак М. Миловановића, као председника Совјета. У другом плану, на прво је место ставио конак бившег паше, седиште раније турске власти, а затим одмах долазе арсенал и „цајхауз“. Тиме је показао да арсеналу и „цајхаузу“, свакако због активности која се у њима развијала, придаје већи значај него другим војним објектима, а истовремено и то да арсенал има већу важност од „цајхауза“.

бојше куле, устројио читав арсенал“, а после тога наводи одељења која су у арсеналу била основана.⁹⁰ Кад се погледа Грамбергов план, види се да су обавештења која је Ненадовић од некога добио о месту где се налазио арсенал тачна: велика касарна налазила се јужно од арсенала, а кула Небојша нешто североисточније, што значи да је арсенал заиста био „близу“ касарне и „надомак“ куле Небојше. Наравно, сада ствар постаје сасвим јасна када се узме у помоћ Грамбергов план. М. Вукићевић и М. Коларић, који су посебно писали о наоружању устаничке војске, прихватили су ово Ненадовићево мишљење, али су при томе првенствено инсистирали на тополивници. М. Вукићевић дословно преноси Ненадовићево објашњење о локализацији арсенала, али он говори о подизању „тополивнице и арсенала“.⁹¹ М. Коларић се позива на К. Ненадовића, али је његово објашњење расплинуо. Совјет је, по Коларићу, „радионицу за оправку оружја и ливницу топова подигао у Доњем граду, у близини старих аустријских касарни, поред куле Небојше“.⁹² Обојица су се, у основи, држали Ненадовићевог мишљења, али су га, својим покушајем да га допуне и објасне, учинили непрецизнијим.

Другачије мишљење о овом питању изнео је М. Панић Суреп,⁹³ а потпуно га је подржао Д. Јовановић.⁹⁴ Они га посматрају уже — само као питање тополивнице, а тополивницу желе да локализују на друго место, као засебну зграду. Карактеристично је да своје мишљење о томе не заснивају на испитивању постојећих извора и литературе, већ искључиво на једном уљаном раду сликара Косте Милићевића (1877—1920), рађеном, према претпоставци Д. Јовановића, негде после ослобођења Београда 1918. године,⁹⁵ али, у сваком случају, у XX веку. На том платну, које је управо тада било пронађено, насликана је једна зграда са већим димњацима, која се до 1941. налазила у Доњем граду, а на полеђини платна било је забележено да је то тополивница првог српског устанка. Овај запис (назив слике) једног сликара из XX века Панић је прихватио као утврђену истину и сматрао га је довољним основом за доношење закључака о идентификацији и локализацији устаничке тополивнице, а то је гледиште без икакве оградe прихватио и Д. Јовановић. Ни један ни други нису сматрали да је потребно претходно испитати вредност једног овако касног сведочанства, нити су постављали питање каквим је то аутентичним подацима о устаничкој тополивници могао располагати К. Милићевић, што би било сасвим нормално кад се расправља о историјским чињеницама, одно-

⁹⁰ К. Ненадовић, *Живот и дела великог Борђа Петровића Кара-Борђа... и његових војвода и јунака*, II, Беч, 1884, 33.

⁹¹ М. Вукићевић, *Из војних установа...*, 200.

⁹² М. Коларић, *Проблем наоружања...*, 51. — Нешто раније, наводећи један аустријски извештај о томе да је и у Београду, „недалеко од куле Небојше“, учињен покушај да се скува један казан шалитре, он је податак из извештаја („недалеко од куле Небојше“) допунио податком „где је био београдски арсенал“ (30).

⁹³ *Тополивница првог српског устанка, „Борба“ од 1—3. јануара 1955*, стр. 15.

⁹⁴ *Тополивница првог српског устанка, Годишњак Музеја града Београда*, II, 1955, 123—132.

⁹⁵ Исто, 124. — Уколико је та претпоставка тачна, то је могло бити само 1919, јер с обзиром на годишње доба (зеленило на слици), то није могло бити ни 1918. ни 1920 (сликар је умро 10. II 1920).

сно о једном историјском споменику. Закључци донети на овакав начин неприхватљиви су и не могу имати никакву научну вредност.

Згради на овакав начин утврђене тополивнице посвећено је више места. Ми ћемо се задржати на претпоставкама аутора о времену градње ове зграде. По Панићу, „ову зграду вероватно нису подигли устаници; они су је морали затећи као турско-аустријско наслеђе, па су је прилагодили својим потребама“. Д. Јовановић, који је згради и посветио цео свој чланак, у том погледу је много одређенији. По њему, зграда је „боља турска грађевина, саграђена после аустријске окупације из 1717—1739. године, јер је употребљена опека аустријског формата“, односно, како стоји нешто даље, „зграду су свакако саградили Турци у другој половини XVIII века“. Он затим додаје да је првобитна зграда била нижа и доцније надзидана, па поставља претпоставку да „није искључено да је надзидана баш онда када је намењена за тополивницу“. Најзад, он износи мишљење да је зграда „по свом облику... могла бити коришћена за тополивницу“.⁹⁶ Свакако је при томе имао у виду и постојање димњака о којима је претходно говорио, а и Панић подвлачи ту чињеницу — „њене пећи (су биле) подешене за јака сагоревања (што се види и по димњацима)“.

Какав је положај ове зграде према ситуацији коју нам даје Грамбергов план? То можемо утврдити на основу два објављена турска плана из средине XIX века, на којима је уцртана ова зграда, али на којима су уцртани и они објекти са Грамберговог плана поред северног приобалног бедема Доњег града, западно од куле Небојше — арсенал, велика касарна, провијантски магацин и „цајхауз“.⁹⁷ Зграда наводне тополивнице налази се на првом плану под бр. 30 и означена је као кујна, а на другом под бр. 40 и 45 и означена као куварске собе и војничка кујна. Она је подигнута уз стари пристанишни бедем, тачно на правцу пута који иде између арсенала и велике касарне, када се креће са запада на исток. Када се узме Грамбергов план, види се да на том месту, где би требало да стоји та зграда, није означена никаква грађевина, што значи да тада није ни постојала. Да би се схватила права вредност ове чињенице, треба имати у виду да је ова зграда, према Д. Јовановићу, имала 15,5 m у дужини а 7 m у ширини, а Грамберг је, у оном делу Доњег града где су стамбене зграде (К), унео и мање грађевинске објекте. Сем тога, на том месту ми не налазимо никакве ознаке грађевине ни у поменутом аустријском плану из 1790. ни у Михановићевом плану из 1787. године.

У даља испитивања око ове зграде ми не мислимо да се упуштамо. После нашег ранијег излагања о арсеналу, заснованог на из-

⁹⁶ Д. Јовановић, н. д., 126, 127. — Аутор је уз чланак објавио и више фотографија зграде (из 1876, 1918—1919, 1938. и 1941) и њених садашњих остатака, као и снимке основе, пресека и остатака.

⁹⁷ Г. Елезовић и П. Поповић, *Два турска плана Београда*, Београд, Општин. новине, LX, 1937. Планови се налазе као прилози иза 66. одн. 68. стране, а легенде за оба плана на стр. 67—68. Један је план београдске тврђаве и вароши (обележићемо га са I), други је план београдске тврђаве (II). Све наведене зграде тада су биле очуване. Арсенал са Грамберговог плана (B) на оба турска плана је означен као топхана (I, бр. 26, II, бр. 35), велика касарна (E) као касарна царске низамске војске (I, бр. 29, II, бр. 48), „цајхауз“ (C) као магацин за намирнице, односно за оставу ствари (I, бр. 18, II, бр. 31), а провијантски магацин (D) делом је задржао то својство, а делом је претворен у касарну (I, бр. 19 и 25; II, бр. 21, 23, 32).

ворима, сматрамо да је довољно оно што је овде речено. Наравно, могу се правити и даље претпоставке о времену градње и намени ове зграде, али уколико неко жели да поново покрене ово питање, то може учинити само ако располаже озбиљним аргументима.

Са овим излагањем о Грамберговим плановима исцрпили смо сва обавештења која смо нашли у његовом извештају и осталом материјалу о устаничком одбрамбеном систему у 1808. години.

Међутим, као што је већ речено, постоје у извештају и у маршрутама и неки други подаци које треба поменути. Грамберг је на више места изнео нека своја запажања и утиске, или је пренео поједина обавештења која је током свог боравка добијао од устаника или од људи из руске дипломатске мисије у Београду. Ми ћемо се задржати на неким питањима, јер нису без значаја за упознавање стања у Србији тога доба.

Поред већ раније наведених података, Грамберг је изнео и нека општија запажања о устаничкој војсци. Његов је утисак да су Срби добро грађени људи, снажни и способни да подносе напоре, према томе, да представљају добар војнички материјал. Али, он истиче чињеницу да је устанички војник „наоружани сељак“, тј. припадник народне сељачке војске, хотећи тиме да подвуче разлику између такве војске и савремене регуларне армије. У складу с таквим схватањем, он констатује да се устаници и као пешаци и као коњаници боре „на турски начин“. Друга му је констатација да устаници у шанчевима воде упорну борбу до последњих могућности, али да у пољу теже издржавају непосредне нападе турске коњице. Грамберг нарочито подвлачи чињеницу да се устаници на сваком освојеном терену одмах утврђују и да, сем тога, поседују шуме ради осматрања и одбране постојећих пролаза. Он наводи као карактеристичне чињенице ношење турског одела међу устаницима, и задржавање турских назива за неке војне старешине, углавном ниже, и организацију устаничке војске по нахијама, под вођством нахијских старешина — војвода или команданата. Грамберг, на крају, констатује да се врховна војна команда налази у Карађорђевићевим рукама: у доба рата, Карађорђе распоређује војске на одређене одсеке фронта, а он лично, са резервним трупима, одлази на најважнија места.⁹⁸

На неколико места у свом извештају Грамберг помиње неке моменте из ранијих борби на Дрини и код Делиграда, што показује да се приликом обиласка утврђења о томе распитивао код устаника и да су му они давали потребна обавештења, а свакако је у току свог тромесечног боравка у Србији о устанку слушао и много више. Стога је карактеристично да у свом покушају да објасни почетак устанка и прве борбе, он преноси погрешно схваћене податке и даје нетачну слику о томе.

На свом путу по Србији Грамберг је често наилазио на очевидне трагове дотадашњег ратног разарања и о томе је оставио неке податке у извештају и у маршрутама. Он износи као своје опште запажање да су вароши и варошице које се налазе на путу Београд—Ниш, а нарочито оне на граници, делом спаљене. Посебно, међутим, он наводи само неколико јаче настрадалих вароши и два села. Ужице је, по њему,

⁹⁸ В. Богишич, н. д., 139—141.

највише пострадао, јер он за њега каже да је „претворено у пепео“, док је раније бројало до 12.000 становника. Као спаљене вароши он даље наводи Крушевац, Карановац, Пожегу,⁹⁹ Лозницу, Шабац и Брзу Паланку, а од села Болеч и Ћићевац.¹⁰⁰ Наравно, треба имати у виду да је Грамберг могао уочити само она спаљена места која су се налазила на правцу пута означеног у његовим маршрутама.

Важна су Грамбергова запажања о путу који, полазећи од Пореча, преко Мироча води до Брзе Паланке на Дунаву. По њему, тај је терен у то време, тј. у време примирја, био неутралан. Док су Турци својим лађама несметано пловили дуж дунавске обале од Неготина до Кладова и Оршаве, Срби су овим путем спроводили транспорте који су долазили из Мале Влашке. Грамберг констатује да села дуж овог пута, као и дуж дунавске обале, нису насељена.¹⁰¹ Врло је вероватно да је слично стање у ово време било и на неким другим одсечима српско-турске границе.

Од значаја су и Грамбергови подаци о насељености неких места у Србији. Он је забележио број домова за највећи део места кроз која је током свога пута пролазио и која је унео у своје маршруте. Треба подвући да су то једини сачувани подаци те врсте из доба устанка. Такве податке за доба пред Кочину крајину, али у знатно ширем обиму, забележила су у својим извештајима и три аустријска обавештајна официра после свог обиласка Србије у 1784. години.¹⁰² Упоређењем једних и других података, мада су Грамбергови подаци малобројни, може се ипак добити бар делимична слика о променама насталим у кретању становништва Србије после избијања устанка и ратних разарања у току прве четири године.¹⁰³ При том треба имати у виду да ово упоређење има слабу страну у томе што не располажемо сличним подацима о променама које су се одиграле у међувремену (1784—1808) и које су биле знатне, нарочито код муслиманског становништва, а нај-

⁹⁹ Исто, 137, и ЦГВИА, исто, ч. III, л. 66.

¹⁰⁰ Исто, л. 67, 65, 63, 64; В. Богишич, н. д., 138.

¹⁰¹ Исто, 139.

¹⁰² Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784. год.*, Споменик СКА, LXXXII, Београд, 1936, 27—144 (имамо у виду само извештаје Покорног, Митесера и Перетића). — У овим извештајима, према тадашњем стању ствари, увек је за свако место посебно означаван број домова хришћанског и муслиманског становништва.

¹⁰³ Грамберг је дао податке само за 36 места, али за 14 места од тог броја нема података у аустријским извештајима, тако да могућност поређења постоји само за 22 места. Места за која је Грамберг дао податке о броју домова навешћемо редом према његовим маршрутама, а у загради навешћемо аустријске податке из 1784, и то најпре српског а затим турског становништва. Ево тих података: Прва маршрута (вид. нап. 19): Гроцка — 120 домова (20+40), Колари — 100 (50+60), Хасанпашина Паланка — 1.000 (25+64), Рача — 20 (43, —), Баточина — 30 (33+21), Багрдан — 20 (30+12), Јагодина — 1.000 (60+160), Ђуприја — 100 (20+90), Параћин — 100 (80+120). Друга маршрута (вид. нап. 20): Јасика — 140 (16, —), Трстеник — 100 (17+43), Карановац — 20 (11+89), Чачак — 250 (18+35), Ужице — 10 (100+2.900, односно преко 12.000 становника). Трећа маршрута (вид. нап. 21): Субјел — 20 (10, —), Мратишић — 50, Ваљево — 200 (53+400), Риђак — 100 (9, —), Јеленча — 40 (8, —). Четврта маршрута (вид. нап. 22): Осечина — 30, Бела Црква — 50, Лозница — 30 (30+150), Пета маршрута (вид. нап. 22): Криваја — 60, Шабац — 200 (у граду: —, 407, у Бајеру: 12+18). Шеста маршрута (вид. нап. 23): Скела — 30, Палеж — 40 (—, 24). Седма маршрута (вид. нап. 24): Смедерево — 300 (60+140), Липе — 15, Петка — 100, Костолац — 20, Кличевац — 100, Кисијево — 50, Градиште — 250, Голубац — 40, Добра — 30 и Пореч — 40.

више у току устанка.¹⁰⁴ Сем тога, Грамберг није бележио, као што су то за своје време учинили аустријски обавештајци, број домова муслиманског становништва, којег је било свакако у знатно мањем броју него раније, али се ипак задржало у појединим местима. Али, и без тих података може се доћи до занимљивих констатација.

Наведени упоредни подаци показују најпре, што је и разумљиво, нагло опадање броја становника у спаљеним местима, чије је муслиманско становништво, које је представљало већину, делом настрадало у борби а делом се иселило из Србије. Најкарактеристичнији је случај Ужица. Према аустријским подацима из 1784, у Ужицу је било 100 српских и 2.900 турских домова, односно, како стоји нешто даље, преко 12.000 Турака,¹⁰⁵ док је Грамберг у марту 1808. забележио само 10 домова. У Карановцу је 1784. било 11 српских и 89 турских домова,¹⁰⁶ а 1808. године само 20. У Лозници, према 30 српских и 150 турских у 1784,¹⁰⁷ било је 1808. године само 30. За четири спаљена места (Крушевац, Пожегу, Болеч, Ђићевац) Грамберг не наводи никакве податке, што би требало да значи, уколико то није његов пропуст, да у време његовог проласка у њима није било насељених домова. Међу овим местима Шабац би био једини изузетак. Иако га наводи као спаљено место, Грамберг је у њему забележио 200 домова, према 12 српских и 58 турских у 1784.¹⁰⁸ Опадање броја становника запажа се и у другим местима: у Ваљеу, према 50 српских и 400 турских домова (на једном месту помиње се 2.000 Турака) у 1784,¹⁰⁹ код Грамберга је забележено само 200 домова, а у Параћину 100 домова у 1808, према 80 српских и 120 турских у 1784.¹¹⁰ Карактеристично је да је Грамберг за Рачу, Баточину и Багрдан забележио мање домова него што је у 1784. било само српских. С друге стране, код неких места се показује јаче повећање становништва у односу на 1784. Најупадљивији је случај Јагодине и Хасанпашине Паланке. У Јагодини је, према 60 српских и 160 турских у 1784, било у 1808. 1.000 домова, а у Хасанпашиној Паланци такође 1.000 домова, према 25 српских и 69 турских у 1784.¹¹¹ Слично је било и у Јасици, у којој се од 16 српских домова у 1784, становништво повећало на 140 у 1808, што је вероватно у вези са

¹⁰⁴ Треба нагласити да главне промене у овом периоду нису биле резултат природног пораста или опадања становништва, већ спољних фактора. Код муслиманског становништва те су промене настале као последица рата 1788—1791. и унутрашњих сукоба између самих Турака који су трајали све до устанка, али су се јављале и као резултат досељења новог муслиманског становништва, нарочито у доба дахијске власти. Али, најкрупније промене су се десиле током устанка: услед губитка у борбама и исељења у суседне турске области, муслиманско становништво се знатно проредило, те се у устаничкој Србији задржао само мањи број. Код Срба, пак, треба узети у обзир мању емиграцију у Аустрију у вези са ратом 1788—1791, досељење новог становништва из суседних области током устанка, углавном 1806—1807, и, наравно, ратне губитке.

¹⁰⁵ Д. Пантелић, н. д., 104.

¹⁰⁶ Исто, 74. — Б. Грујевић, који је био присутан при опсади и освајању Карановца 29. јуна 1805, забележио је под тим датумом у свом дневнику: „У Карановцу је било 700 кућа, сада нема ни једна, него све са земљом савњено“ (*Мемоари проте Матије Ненадовића*, Београд, 1867, 304).

¹⁰⁷ Д. Пантелић, н. д., 136.

¹⁰⁸ Исто, 127.

¹⁰⁹ Исто, 125.

¹¹⁰ Исто, 38.

¹¹¹ Исто, 58 и 61.

оснивањем шанца у том селу, а у мањој мери у Чачку, где је 1808. било 250 домова, према 18 српских и 35 турских у 1784.¹¹² Повећање, али у знатно мањем обиму, показују још Смедерево, Гроцка, Палеж и Трстеник. Остала места се отприлике одржавају на истом нивоу као у 1784. години, кад узмемо у обзир укупно становништво.

Из наведених података могао би се извући закључак да је опадање броја становника појединих места скоро увек последица погибије или исељења претежне већине муслиманског становништва, а да је приметни пораст код неких места углавном резултат досељавања новог становништва из суседних области. Могло би се рећи да и она места за која смо рекли да се одржавају на истом нивоу као у 1784. показују пораст српског становништва с обзиром на повлачење бар једног дела муслиманског. О томе какав је однос између српског и заосталог дела муслиманског становништва по појединим местима, не може се ништа рећи, јер недостају подаци.

Наведимо још један Грамбергов податак који се односи на становништво. По њему, после освајања Београда, велики број Срба из суседних области доселио се у Србију, али пошто им устаничке власти нису пружиле никаква средства за издржавање, многи од њих су се вратили натраг.¹¹³

Потпуности ради, наведимо и то да је Грамберг сажето изнео у извештају и своје утиске о природи саме земље, брдовитости и шумовитости терена којим је пролазио, рекама, путевима, клими, па и о здрављу народа, констатујући да се овде мало зна за болести.

На крају, могло би се поставити питање какав је резултат Грамберговог рада у Србији и шта су устаници евентуално према његовим упутствима предузимали. Сем онога што је сам Грамберг у извештају напоменуо, о томе нема података.¹¹⁴ Може се само претпоставити да је Грамбергов рад у Србији био користан, што се види и из писма којим је Правителствујушчи совјет захвалио Прозоровском што им је послао Грамберга, за кога кажу да је „исправио све што је нужно било и чрез то дао је нама познање к најбољему приведенију у обранително састојаније како градова наши, тако и шанчева“.¹¹⁵ Пошто су устаници, независно од Грамберговог доласка и његовог рада, настављали са доградњом свог пограничног одбрамбеног система, вероватно је да су у даљем раду користили Грамбергове препоруке о конструкцији шанчева и о принципима њихове одбране. Иначе, јасно је да се Грамберг, који није обишао све пограничне шанчеве, није ни упуштао у питање изградње устаничког одбрамбеног система као целине.

¹¹² Исто, 95 и 75.

¹¹³ В. Богишич, н. д., 140.

¹¹⁴ Према једном аустријском извештају од 25 (13) јуна 1808, у Шапцу се радило на утврђивању града — замењују се порушене палисаде и побољшавају јако пропали ровови (А. Ивић, V, 786, 787). То је једини нама познати податак који се може непосредно односити на извршавање Грамбергових препорука.

¹¹⁵ В. Богишич, н. д., 133.

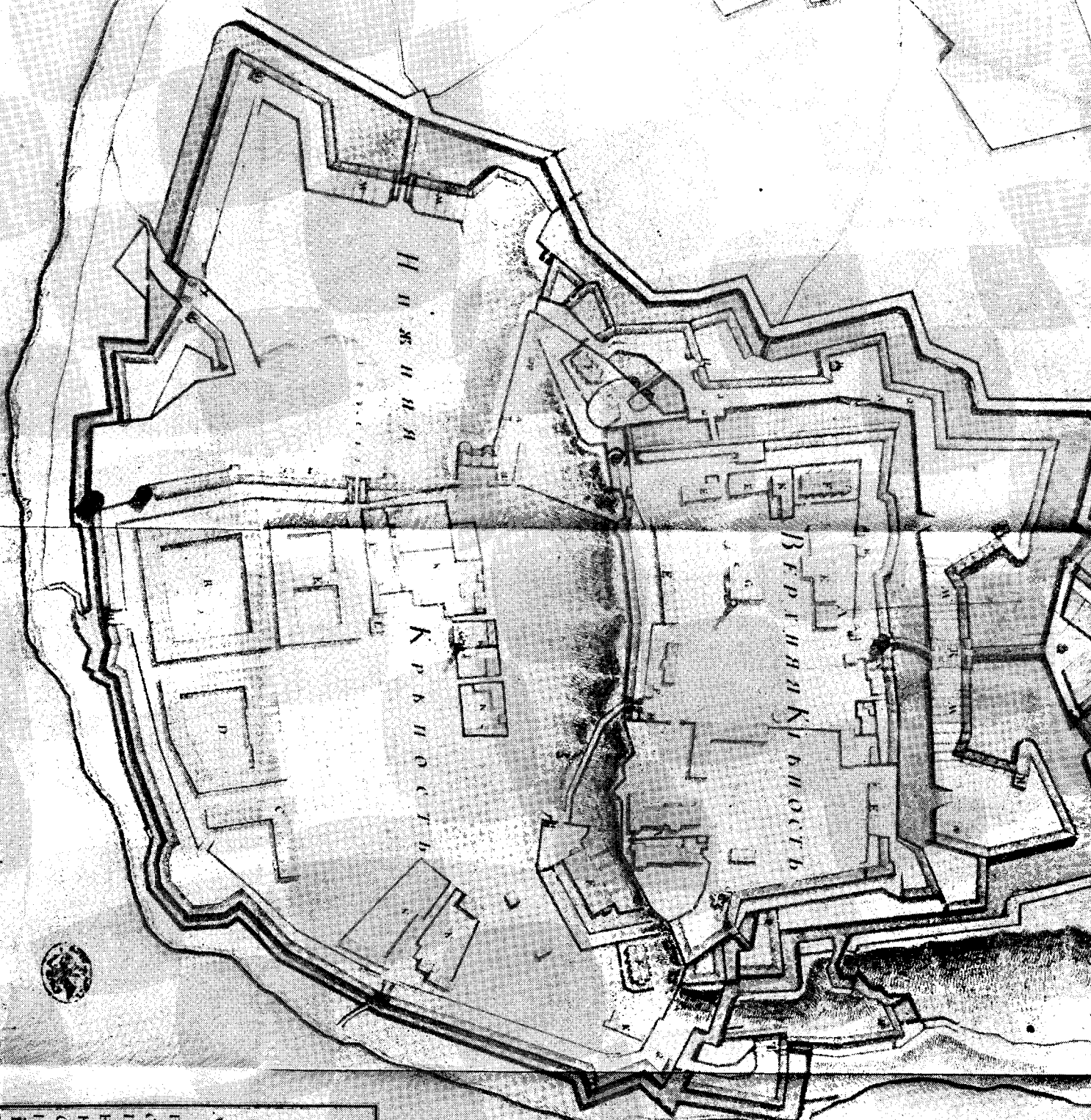
СВИДЕТЕЛЬСТВО О ПОВСТАНЧЕСКИМ ПОГРАНИЧНЫМ УКРЕПЛЕНИЯМ В 1808 ГОДУ

По приглашению сербских повстанцев русский инженерный майор, В. А. Грамберг осмотрел весной 1808 года большую часть сербских пограничных укреплений, а между ними и белградскую крепость. Документированный материал о работе Грамберга представляет драгоценный источник для ознакомления с оборонительной системой, которую повстанцы ввели на своих турецких границах. В этой статье автор излагает основные данные о работе Грамберга в Сербии, но больше всего говорит о способе возведения повстанческих укреплений, о осмотренных крепостях и пограничных окопах, о их артиллерийском вооружении и численности гарнизона, задерживаясь специально на вопросе, представляют ли осмотренные пограничные укрепления всю защитную систему повстанцев? обозначают ли тогдашнюю границу Сербии с Турцией? а также останавливается и на анализе четырех планов повстанческих укреплений, которые Грамберг сделал и которые приложены к сей статье.

Душан Перович

Р
б
к
а
у
н
а
н

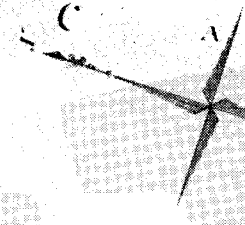

И
н
ж
н
и
н

К
р
ѣ
п
о
с
т
ь

В
е
р
х
н
я
я
К
р
ѣ
п
о
с
т
ь

Р
б
к
а
у
н
а
н

**ГЛАВНОГО ДАВЛА
БѢЛЫЦКОЙ КРѢПОСТИ**

Судъ въ 1808 годѣ
ПЪШЧЕНИНЪ

A. Крѣпостная стѣна въ южной части	А. Крѣпостная стѣна въ южной части
B. Крѣпостная стѣна въ северной части	Б. Крѣпостная стѣна въ северной части
C. Крѣпостная стѣна въ западной части	В. Крѣпостная стѣна въ западной части
D. Крѣпостная стѣна въ восточной части	Г. Крѣпостная стѣна въ восточной части
E. Крѣпостная стѣна въ юго-западной части	Д. Крѣпостная стѣна въ юго-западной части
F. Крѣпостная стѣна въ юго-восточной части	Е. Крѣпостная стѣна въ юго-восточной части
G. Крѣпостная стѣна въ северной части	Ж. Крѣпостная стѣна въ северной части
H. Крѣпостная стѣна въ западной части	З. Крѣпостная стѣна въ западной части
I. Крѣпостная стѣна въ восточной части	И. Крѣпостная стѣна въ восточной части
K. Крѣпостная стѣна въ южной части	К. Крѣпостная стѣна въ южной части
L. Крѣпостная стѣна въ северной части	Л. Крѣпостная стѣна въ северной части
M. Крѣпостная стѣна въ западной части	М. Крѣпостная стѣна въ западной части
N. Крѣпостная стѣна въ восточной части	Н. Крѣпостная стѣна въ восточной части